

Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 5 - Sayı 2

Sorumlu Yazarlar: Tagandurdy BEKJAYEW, Mahtumkulu Devlet Üniversitesi,
Dr. taganbekje@gmail.com **ORCID ID:** 0000-0002-3547-8851

Atf: BEKJAYEW, T. (2021). Türkmen Dilindäki Frazeologizmlerde Din Bilen Bagly Sözleriň Ulanylyşy, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt5, Sayı2, s. 99-105.

Makale Gönderim Tarihi: 29 Eylül 2021/ Kabul Tarihi: 5 Aralık 2021

TÜRKMEN DİLİNDÄKI FRAZEOLOGİZMLERDE DİN BİLEN BAGLY SÖZLERİŇ ULANYLYŞY

Tezis

Türkmen dilindäki frazeologizmleriň düzümi, oňa girýän sözler köplenç babatda, halkyň taryhy, durmuşy, ýaşayşy bilen baglanyşyklydyr. Söz halk tarapyndan ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda ulanylyp, şol dilde gepleýän adamlaryň aňyna düýpli ornaşmasa, frazeologizmleriň düzümine girmeyär. Bu ýagdaý türkmen dilindäki frazeologizmlere hem degişlidir. Türkmen dilindäki frazeologizmleriň birenteginiň düzümünde dini döp-dessurlar, dini düşüňjeler bilen baglanyşykly sözler ýgy-ýgydan gabat gelýär. Munuň sebäbi, türkmen halkynyň ysalam dinini kabul edeninden bäri geçen döwürde köpsanly sözün arap, pars dillerinden türkmen diline aralaşyp, diliň leksikasynda belli bir orun eýelemegi, ýagny diliň şol sözlere kabul edip, öz sözlük düzümine siňdirmegi bilen baglanyşyklydyr. Beýle diýildiği, diliň leksikasynda köp wagtyň dowamynda ulanylyp, wagtyň synagandan geçmedik sözleriň frazeologizmleriň düzümine aralaşyp bilmeýändigini aňladýar. Önde belläp geçişimiz ýaly, düzümünde dini düşüňjeler bilen baglanyşykly sözlere saklaýan frazeologizmleriň berýän göçme manysy din bilen bagly bolup hem, bolman hem biler. Ýöne, şonda-da frazeologizmiň düzümindäki dini häsiýetli söz şol frazeologizmiň umumy manysyna düýpli täsir edýär. Türkmen dilinde dini düşüňjeler bilen baglanyşykly sözler diňe bir frazeologizmleriň däl eýsem, nakyllaryň, atalar sözleriniň düzümünde hem köp mukdarda duş gelýär. Bularyň düýpli ylmy derňewe sezewar edilmegi dil biliminiň halkyň medeniýeti bilen baglanyşykly bölüminiň, ýagny, lingwokulturologiýanyň täze maglumatlara eýe bolmagyna getirer.

Açar Sözler: Türkmen Dili, Frazeologizm, Söz, Dini Sözler

REFLECTION OF RELIGIOUS TRADITIONS OF TURKMEN PEOPLE IN STABLE SET- EXPRESSIONS OF THE TURKMEN LANGUAGE

Abstract

The content of stable set-expressions in Turkmen, the words it includes are mostly connected with the history, fate and life of the people. If a word is not used for hundreds of years by the people who speak it and is

not formed in their minds it cannot be a stable set-expression. This phenomenon concerns stable set-expressions in the Turkmen language too. In the content of Turkmen set-expressions one can meet many words that are connected with religious traditions and religious conceptions. This can be explained by Arabic and Persian words coming into the Turkmen language after the adoption of Islam by Turkmen people, by their place taken in the language and including them into the language vocabulary. This means that words which were used during a period of time but didn't pass on cannot be used as stable set-expressions. As it was mentioned above, the secondary meanings of stable set-expressions that have religious words can be connected with religion and cannot be connected at the same time. Anyway, the religious word in the content of the stable set-expression can totally influence to its meaning. In the Turkmen language one can meet religious words not only in the content of stable set-expressions but also in a lot of proverbs and sayings.

Keywords: Turkmen Language, Phraseologism, Words, Religious Words

Giriş

Türkmen diliniň frazeologiyasy beýleki türki dillerde bolşy ýaly örän ýaşdyr. Şonuň üçin hem türkmen frazeologiyasynda edilen ylmy derňewleriň bardygyna garamazdan, onuň öwrenilmeli meseleleri örän köpdür. Göçme manyly durnukly aňlatmalar bolan frazeologizmleriň düzümi, türki diller bilen gatnaşygy, döreýiş aýratynlyklary, sintaktik hyzmaty türkmen frazeologiyasynyň mysalynda häzirki günlere çenli öwrenilmän gelýär.

Türkmen diliniň frazeologiyasyna degişli ilkinji bellikler P.Azymowyň “Türkmen leksikologiyasy” diýen işinde gabat gelýär (Azymow, 1945, 9-10). Ýazar bu işinde frazeologik birliklere we idiomalara kesgitleme berýär. Olara birnäçe mysallar getirýär. Frazeologizmler S.Ataýewiň kitabynda üç topara bölünip görkezilýär: 1) idiomalar, 2) idiomatik söz düzümleri, 3) çeper edebiyatyň we gadymy mifologiyanyň söz düzümleri (Ataýew, 1959: 11).

Frazeologizmleriň obýekti G.Açylowanyň işinde has giňişleýin derňelýär (Açylova, 1977). Olara nakyllar, atalar sözleri, halk aňlatmalary degişli edilýär. A.Annanurowyň kitabynda bolsa, akademik W.W.Winogradowyň frazeologizmleri bölüşüşi seljerilip geçilýär (Annanurow, 1961: 68-78).

Durnukly söz düzümleriniň bir görnüşi bolan idiomalara bagyşlanylýan düýpli işleriň biri-de K.Babaýewiň “Türkmen dilinde idiomalar” atly kitabydyr (Babaýew, 1962).

Türkmen diliniň frazeologiyasy soňky ýyllarda has işjeň öwrenilip başlanyldy. Aýratyn hem türkmen edebiyatynyň haýsy-da bolsa, bir göwrümlü eseriniň frazeologizmlerini öwrenmek ýörgünli boldy. Muňa mysal edip A.Annamämedowyň (Annamämmedow, 1965), B.Jumageldiyewanyň kandidatlyk işlerini görkezmek bolar (Jumageldiyewa, 1970).

Türkmen dilindäki frazeologizmleriň hemmetaraplaýyn düýpli barlaga sezewar edilmändigi, olary dolulygyna öz içine alýan ýörite sözlükleriň bolmazlygy frazeologizmleriň düzümini, aýratynlyklaryny öwrenmekde belli bir kynçylyklary döredýär.

Frazeologizmleriň düzümi, oňa girýän sözler köplenç babatda, halkyň taryhy, durmuşy, ýaşayşy bilen baglanyşyklydyr. Söz halk tarapyndan ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda ulanylyp, şol dilde gepleýän adamlaryň aňyna düýpli ornaşmasa, frazeologizmleriň düzümine girmeýär. Bu ýagdaý türkmen dilindäki frazeologizmlere hem degişlidir.

Türkmen dilindäki frazeologizmleriň birenteginiň düzüminde dini döp-dessurlar, dini düşüňjeler bilen baglanyşykly sözler ýygy-ýygydan gabat gelýär. Munuň sebäbi, türkmen halkynyň yslam dinini kabul edeninden bäri geçen döwürde köpsanly sözüň arap, pars dillerinden türkmen diline aralaşyp, diliň leksikasynda belli bir orun eýelemegi, ýagny diliň şol sözlere kabul edip, öz sözlük düzümine siňdirmegi bilen baglanyşyklydyr.

Beýle diýildiği, diliň leksikasynda köp wagtyň dowamynda ulanylyp, wagtyň synagyndan geçmedik sözleriň frazeologizmleriň düzümine aralaşyp bilmeyändigini aňladýar. Önde belläp geçişimiz ýaly, düzüminde dini düşüňjeler bilen baglanyşykly sözlere saklaýan frazeologizmleriň berýän göçme manysy din bilen bagly boup hem, bolman hem biler. Ýöne, şonda-da frazeologizmiň düzümindäki dini häsiýetli söz şol frazeologizmiň umumy manysyna düýpli täsir edýär.

Türkmen dilindäki frazeologizmleriň düzümindäki dini häsiýetli sözlere esasan aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkindir.

1. Düzüminde Alla, Hudaý, Perişdeler, Pygamberler we şuna meňzeşler bilen bagly sözlere saklaýan frazeologizmler

Guldan hereket-**Alladan** bereket- bendesi hereket etse, iş bitirse, Alla berekedini berer.

Agzyňdan **Hudaý** eşitsin! – diýeniň kabul bolsun, aýdanyň gelsin.

Hudaýsyz çöp başy gymyldamaz-Allanyň buýrugy, eradasy bolmasa hiç bir iş ýerine ýetmez, hatda iň bir ýönekeý hereket hem başa barmaz.

Alynyň aryny **Ahmetden** almak (çykarmak) – günäsizi köteklemek, gaharyňy başga bir zatdan ýa adamdan çykarmak, günäkäre derek başga birinden ar almak.

Bu ýerde Aly-Aly ibn Abutalyb ibn Adylmuttalyb ibn Haşymdyr. Ol yslam äleminde dört çaryaryň biri hasaplanylýar. Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymguly Pyragyda Aly bilen baglanyşykly şeýle setirler bar:

Resul damadydyr, öz arslanyňdyr,

Ýa ymam Alyýa bagyşla bizni (Magtymguly. 2014: 91).

Ahmet- Muhammet pygamberiň atlarynyň biridir. Pygamberimiziň Ahmet ady Magtymgulynyň şygrylarynda hem duş gelýär:

Hormatyna Ahmetiň,

Günähim güzeşt eýle! (Magtymguly. 2014: 95).

Nuhuň gämisi – dünýäni suw sil alanda, janly-jandarlaryň, ösümlikleriň iki jynsyndanam jübütme-jübüt edip ýüklenen gämi.

Nuhuň tupany – gadym eýýamda dünýäni suw-sil aldyran tupan.

Nuh eýýamy (döwri) – 1. Nuh pygamberiň ýaşan döwri. 2. Köp asyrlar, ýyllar mundan öň, ata-babam döwri, gadym eýýäm.

Düzüminde Nuh sözi gelýän frazeologizmler köplenç babatda, köne, gadymy manylaryny berýär. Türkmen dilinde Nuh pygamberiň döwri iň gadymy zamany aňladýar. Munuň sebäbiniň, türki halklaryň gözbaşyny Nuh pygamberden alyp gaýdýanlygy bilen bagly bolmagy mümkin.

Görnükli türkmen edebiýatçysy A.Meredow Nuh pygamberiň adynyň Gurhanda ýigrimi sekiz süresinde, onuň başdan geçirenleri barada “Agraf”, “Huwt”, “Müminun”, “Şuara”, “Kamar”, “Nuh” sürelerinde has köp maglumat berilýändigini belläp geçýär (Meredow, 1997: II/598).

Hydyr ata ýaly – kyn ýagdaýda hemaýat eden, agyr gününde ýetişen (adam hakda).

Hydyr diýeniň hys çykmak – gowy diýeniň erbet çykmak, tamaň çykmazlyk, aldanmak.

Hydyr, Hydyr ata-türkmenlerde azaşanlara ýol salgy berýän, kömek edýän kermatly şahs hökmünde tanalýar. Türkmen klasyky edebiýatynda ol köplenç Hyzyr ady bilen bellidir. Rowaýatlara görä, Hyzyr hezreti Musa pygamberiň döwründe ýaşapdyr. Hyzyryň hakyky ady Utaliýa, şeýle-de Iliýaýuhan diýlip berilýän ýerleri hem bar.

Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol-bu frazeologizmiň manysy başga bir ýat ýurtda gowy ýaşap, şalyk süreniňden öz watanynda gedaý bolup gezeniň gowudygyny beýan edýär. Ýöne, frazeologizmiň döreýşi Ýakubyň on ikinji ogly Ýusup pygamberiň ömür beýany bilen baglanyşyklydyr. Ýusubyň durmuşy barada Gurhanyň “Ýusup” süresinde doly maglumat berilýär.

2. Düzümine şerigat amallary, halal, haram we şuna meňzeşlere degişli sözleri alýan frazeologizmler

Ak **pata** almak – birinden ýoluň ak bolsun, işiň oňuna bolsun diýen alkyşy almak; halypadan başyňy çaramaga ygtyýar almak, biriniň şägirtliginden çykmak.

“Pata” sözi arap dilindäki “fatihe” sözündendir. Ol başlangyç, baş diýen manyny berýär. Ýokarde görkezilen “ak pata almak ” frazeologizminiň anyk manysy haýsydyr bir zady başlamaga doga okalyp rugsat almak diýiligidir. Gurhanyň birinji süresiniň ady hem “Fatihe” süresidir.

Başa **ahyrzaman (kyýamat)** inmek – howply ýagdaýa uçramak, janyň howp astynda galmak, betbagtçylyga sezewar bolmak.

“Ahyrzaman”, “kyýamat” sözleri ol dünýäni, ahyrzamanda ölüleriň direlmegini aňladýar.

Günä götermek – nähak ýerden birine myjabat atyp, günäkärläp, ýazykly, aýyply bolmak.

Günä ýüklemek – ýazgarmak, aýyplamak, günäkärlemek.

Günäliniň oduna bigünä ýanar – nähak jeza çekmek

Günäni dökmek – aýybyňdan, ýazygyňdan halas bolmak, saplanmak.

Günäni ýuwmak – etmişini ýagşylyk bilen bagyşlanar ýaly etmek, ýagşylyk bilen gaýtarmak.

“Günä” sözi pars dilindäki “gonah”-ýazyk, etmiş sözündendir. Türkmen dilinde şerigat kadalary bilen baglanyşykly amallaryň ýerine ýetirilmezligi, yslam ynançlary bilen baglanyşykly zatlara hormat goýulmazlygy, we şuna meňzeşler günä hasaplanylýar.

Jynaza okamak – aradan çykanyň hatyrasyna namaz okamak.

Jynazasyny okamak – ýok etmek, öldürmek.

“Jynaza”- arap dilindäki “jenaze” sözündendir. Bu söz ölen adamy, ölüni alnyp gidilýän tabydy aňladýan hem bolsa, türkmen dilindäki frazeologizmleriň düzümindäki “jynaza” sözi ölen adama okalýan namaz manysyndadyr.

Jähenneme gitmek – owarra bolmak, güm bolmak, ýok bolmak.

Jähenneme ibermek – ýok etmek, janyny almak.

“Jähennem”-arap sözi bolup, günäli bolan adamlaryň ahyrýetde jeza beriljek ýeridir.

Harama çykmak – harap bolmak, azabyň reýgan bolmak, zaýalanmak

Haram iýmek (içmek) – kişi hakyny iýmek, öz gazanjyňa kaýyl bolmazlyk.

Iýeniň **haram** bolsun – iýeniň janyňa batmasyn burnuňdan gelsin.

“Haram”-arap sözi boup, yslam dininiň kadasy boýunça edilmegi gadagan bolan işe düşünilýär. Düzüminde “haram” sözi gelyän frazeologizmleriň berýän göçme manysy edilmesiz işi etmekligi aňladýar.

Toba etmek – päliňden gaýtmak, amana gelmek, gaýtmyşym etmek.

“Toba”-arap dilindäki “tawbe” sözünden bolup, eden günä işlerinden zyña dönüp, olara ökünip, puşman edip, Alla ýüzlenmek manysyndadyr. Yslam dininde toba edeniň Alla tarapyndan tobasy kabul edilse, günäsi geçilýär. Gurhanda “Toba” atly süre hem bar.

Ene süydünden **halal** – öz zähmeti siňen, kişi zadynyň goşandy bolmazlyk, ogurlyk däl.

“Halal”-arap dilinden alnan söz bolup, şerigat tarapyndan rugsat edilen, peýdalanylmagy mümkin bolan zat manysyny berýär.

3. Şeytan, jyn bilen baglanyşykly sözleri içine alyan frazeologizmler

Ara **şeytan** düşmek – sözüň azaşmak, gepiň-sözüň alyşmazlyk tersleşmek.

Şeytana sapak bermek – örän hilegär, jögi bolmak, mekirlilik etmek, çakdanaşa bilimsiremek, köpbilmiş bolmak.

“Şeytan”-arap dilinden geçen sözdür. Şeytan perişde bolup, Hezreti Adam ata sejde etmändigini sebäpli Allanyň buýrugy bilen behiştten kowulýar. Şondan soň adamlary ýaramaz işler gönükdirmek bilen meşgul bolýar. Türkmen dilinde mekir, aldawçy, hilegär adamlara hem şeytan diýilýär.

Jyn kakmak – tutgaýly ýaly bolmak, syrkawlamak.

Jynyň almazlyk – ýigrenmek, halamazlyk.

Jynyň almak – gowy görmek, halamak.

Jynyň atlanmak – gaharyň gelmek, ýeňsäň gatamak.

Jyny düşmek – 1. Ýüregi almazlyk, ýigrenç döremek, ýigrenmek 2. Ürç etmek, yhlas bilen ýapyşmak.

Jynyň jynkyryşmazlyk – Biri-biriňi ýigrenmek, biri bilen gylyk häsiýetiň çapraz düşmek, oňuşmazlyk.

Düzüminde “jyn” sözi gelyän frazeologizmler türkmen dilinde köp duşýar. “Jyn ” arap dilindäki “jinn” sözündendir. Onuň manysy, ynsana degişli bolmadyk mahluk diýmekdir. “Jyn” sözi Gurhanyň “Nas” süresinde hem gabat gelyär.

Meşhur edebiyatçy alym A.Meredow “jyn” sözünüň “ýiti zehninli” manysynyň hem bardygyny belläp, jen, geniý (aýratyn zehinli) sözleriniň hem aslynyň “jyn” sözündendigini belleýär (Meredow, 1997: I/340).

Türkmen dilinde dini düşüňjeler bilen baglanyşykly sözler diňe bir frazeologizmleriň däl eýsem, nakyllaryň, atalar sözleriniň düzüminde hem köp möçberde duş gelyär. Bularyň hemmesi, kökünü gadymyýetiň çuňluklaryndan alyp gaýdýan türkmen diline yslam dininiň düşüňjeleriniň berk ornaşandygynyň subutnamasydyr.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

AÇYLOWA, G. (1977). Häzirki zaman türkmen dilinde durnukly söz düzümleri, Aşgabat.

ANNAMÄMMEDOW, A. (1965). H. Derýaýewiň “Ykbal” Romanynyň Frazelogiýasy. (Golýazma.kand.diss) Aşgabat.

Annanurow, A. (1961). Diliň Sözlük Sostawy Hakynda. Aşgabat.

ATAÝEW, S. (1959). Terjimäniň Käbir Meseleleri. Aşgabat.

AZYMOW, P. (1945). Türkmen Leksikologiýasy. Aşgabat.

BABAÝEW, K. (1962). Türkmen Dilinde Idiomalar. Aşgabat.

JUMAGELDIÝEWA, B. (1970). B. Kerbabaýewiň “Aýgytly Ädim” Romanynyň Frazelogiýasy. (Golýazma.kand.diss) Aşgabat.

MAGTYMGULY. (2014). Aşgabat.

MEREDOW, A. (1997). Magtymgulynyň Düşündirişli Sözlügi, I-II-III jildler, Gonbed Kabus.